

Aportacions de Miquel Tarradell al món romà valencià

*Albert Ribera i Lacomba*³⁷
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ANTECEDENTS

Recorde que la darrera de les poques vegades que vàrem coincidir amb Miquel Tarradell a la dècada dels vuitanta del segle passat, no sé si el 1987 o el 1988, ens va fer l'honor de presentar una conferència que donàrem a Barcelona dintre del cicle «Tribuna Arqueològica de la Generalitat de Catalunya». Afortunadament, l'acte va incloure un sopar del qual recorde molt el gran interès, no exempt d'emoció, que ell palesava per les contínues novetats que aleshores es produïen a València, especialment les que estaven succeint a l'inici de les excavacions de l'Almoïna, que ja es van aplegar a la publicació de l'esmentada conferència (Ribera, 1989).

Els meus records directes sobre ell bàsicament es queden allà, en eixa conferència i al sopar. La seua petjada en la meua formació, però, va més enllà d'aquest episodi aïllat i gairebé anecdòtic. La nostra carrera universitària la desenvolupàrem entre el 1973 i el 1978, no sols en plena etapa post-Tarradell a València, sinó la major part dels anys orfes de catedràtic, que per aquells temps significava estar una mica en inferioritat de condicions i categoria respecte als altres departaments universitaris. Tanmateix, la tasca feta pel professor Tarradell va romandre, estava allà, en forma d'una sèrie de publicacions que permetien que qualsevol alumne amb interès es poguera posar al dia a poc que tinguera ganes de formar-se i curiositat per la problemàtica de l'arqueologia valenciana. La seua gran capacitat de síntesi, demostrada en diverses ocasions si tractava temes molt concrets, com les vies romanes (Tarradell, 1973), o si abordava l'estat de la qüestió de tota una ciutat (Tarradell, 1962*a*) o d'un ample territori (Tarradell, 1965, 1976, 1978), van ser tant o més útils per als alumnes d'aquell moment que les classes en ús. Per a nosaltres va ser un excepcional referent formatiu personal veure que precisament en aquells moments de transició, en el període de la dictadura franquista, algú havia estat capaç de fer uns seriosos estudis de síntesi arqueològica, amb una clara i transparent consciència de país i amb un ferm compromís amb ell, i marcava un camí i un model que calia continuar, i més encara quan la situació general anava millorant.

37. ariberalacomba@gmail.com

L'ESQUIFIDA ARQUEOLOGIA ROMANA D'ALESHORES

Per coses de la tradició investigadora, l'arqueologia valenciana des dels orígens s'havia inclinat majoritàriament, per no dir d'un mode gairebé exclusiu, cap a la prehistòria i la protohistòria i el món ibèric en particular. En aquest volum s'exposa també la tasca de Miquel Tarradell sobre aquests períodes, en els quals, per dir-ho d'una manera simple, ho tenia molt més fàcil, atesa la llarga i exemplar trajectòria d'institucions com el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP), que permetien disposar d'un gran cabal d'informació i de personal expert i ben preparat. Contràriament, a la seua arribada a València la situació dels jaciments i dels estudis del món romà era un xic patètica.

En el període de la Il·lustració es conta que uns quants savis havien donat fe de l'existència d'un ric patrimoni mitjançant la creació d'un efímer museu a les dependències episcopals de València (Arasa, 2013) i la publicació de destacades obres que havien recollit el llegat del món clàssic, des dels monuments a l'epigrafia i la numismàtica (Lumiares, Pérez Bayer, Cavanilles, Mayans, Laborde...). Malgrat aquests precedents, l'interès per l'època romana i tardoantiga va minvar. No debades, totes les ciutats romanes de la província de València (*Saguntum*, *Valentia*, *Edeta*, *Saetabis*) han perdurat i, amb l'excepció de Sagunt, aquest passat havia estat del tot invisible, emmascarat pel creixement urbà. Sols a les darreres dècades del segle xx, mitjançant les intervencions d'arqueologia urbana, ha estat possible canviar el panorama i començar a conèixer-les. L'única de la província de Castelló, *Lesera*, es troba en un despoblat al cim d'una muntanya, i per aquells temps encara no s'havia identificat. A la d'Alacant, en canvi, predominen les ciutats romanes abandonades, com *Ilici* a l'Alcúdia i *Lucentum* al Tossal de Manises, a la zona de l'Albufereta. A més, el passat romà d'ambdues estava en aquells moments una mica camuflat i devaluat. En el cas de la primera per l'influx ibèric i iberopúnic, lligat a la Dama d'Elx, i en el de la segona més o menys pel mateix, amb l'afegit dels dubtes de la seua localització, debat en el qual va intervenir el nostre personatge apostant per una proposta errònia però amb arguments arqueològics a considerar en aquells moments (Tarradell, Martín, 1970) i que ara, amb el gran avenç de la ceramologia i el consegüent augment de la precisió cronològica, és més fàcil avaluar (Ronda, Sala, 2000). *Dianium*, en canvi, havia perdurat sota l'actual Dénia i aleshores es relacionava amb l'empori massaliota d'*Hemeroskopeion*, vinculació que va ser estudiada en la tesi doctoral d'una de les seues primeres deixebles, que, a més, es va especialitzar en arqueologia romana (Martín, 1970).

A l'arribada de Tarradell a la ciutat de València hi havia una tradició establerta, i fins aleshores pràcticament indiscutida, que li atorgava uns orígens ibèrics, associada a la *Tyris* esmentada a l'*Ora Maritima* (una obra poètica de l'autor romà Aviè). Hi havia uns fervorosos partidaris que la cerquen al subsol de la ciutat mitjançant una més que meritòria tasca de control de les obres públiques (Gómez Serrano, 1932). Ja existia el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) de l'Ajuntament, que des de les darreries dels anys quaranta intentava controlar les troballes de la ciutat. Amb algunes excepcions, com la necròpolis romana de la Boatella, que es va poder excavar durant molts anys, l'arqueologia del moment no era altra cosa que inspeccions, en les quals s'espiolava el material que sortia en fer les obres privades al barri antic. Aprofitant aquesta tasca, el 1953 l'aleshores regidor de Monuments, S. Roda, de qui depenia el SIAM, escollí l'arqueologia de València com a tema del seu discurs d'ingrés al Centre de Cultura Valenciana, text que ben aviat fou publicat pel mateix Ajuntament, tot just un any abans de l'arribada de Tarradell a València (Roda, 1955). La narració comença amb un extens resum historiogràfic, continua amb una relació de les troballes del SIAM i conclou amb fitxes de peces soltes. Són especialment valuoses les dues darreres

parts, perquè donen a conèixer un bon grapat de dades, ja que J. Llorca, responsable del SIAM entre el 1945 i el 1973, no es preocupà per les tasques divulgatives, tot i que el seu peculiar estil de redacció sembla albirar-se en les pàgines de l'obra que estem comentant. En aquesta obra tornem a trobar figures i temes que feien furor a l'època, i, per descomptat, la *Tyris* d'Aviè, una suposada ciutat ibèrica predecessora de València que no apareixia per cap lloc tot i que no es negava la seua existència. El panorama a València era aquest en el moment de l'arribada de Tarradell, una arqueologia que recuperava materials de les obres, excavava un cementiri i no publicava pràcticament res, excepte alguns rars moments espasmòdics sota el guiatge de la Universitat o amb el plagi, consentit o forçat, del polític al funcionari (Ribera, 1998a).

Al cap de poc d'arribar a València, entre el 1959 i el 1960, tingueren lloc les excavacions del SIAM al lateral occidental de la plaça de la Mare de Déu, probable successora del Fòrum i, a més, al costat de la Seu. El motiu foren les intencions de construir en un lloc de tan gran interès arqueològic. Aquesta excavació prèvia, habitual avui dia, era quelcom gairebé insòlit llavors en el magre panorama cultural del moment. Malauradament, la infraestructura, la metodologia i la tècnica emprada condicionaren els resultats científics. La manca de pràctica i formació arqueològica es feu palesa en el «mètode» utilitzat, que, a trets generals, és molt personal: des del sistema de denominar els estrats, estructures i objectes, fins a la manca d'un punt fix de referència per a calcular les profunditats, passant per un lèxic tècnic propi (no sempre intel·ligible), la gairebé absència de documentació estratigràfica (talls i seccions) i l'escassetat de referències planimètriques i, fins i tot, fotogràfiques clares. Amb tot, situant l'excavació en el seu context històric, cal reconèixer el gran mèrit que suposà dur a terme un treball arqueològic important durant diversos mesos.

Els resultats no van ser gens decebedors pel que fa a les estructures monumentals i als materials. Tot i això, no va ser possible aconseguir la salvació de les imponents construccions romanes aparegudes, que foren les primeres troballes monumentals de *Valentia* (fig. 1).

Tot i que la Universitat no hi va participar, Tarradell va ser un espectador o, més ben dit, un testimoni de luxe de les excavacions. Afortunadament, perquè d'aquestes troballes no es va fer cap estudi ni publicació. Pràcticament l'únic que va transcendir són els comentaris que va publicar poc després, que van ser les úniques notícies conegudes durant molt de temps (Tarradell, 1962a), fins que al curs 1983-1984 l'Ajuntament de València va concedir una beca per a la catalogació de la documentació existent (Bolufer, 1984). Les observacions del nostre testimoni deixaren clar que, per sota de les construccions romanes apareixien els nivells geològics, de component majoritàriament al·luvial, en els quals es va recuperar algun fragment de ceràmica feta a mà de l'edat del bronze. És a dir, que la desitjada *Tyris* no es trobava per sota de *Valentia* (Tarradell, 1962a).

EXCAVACIONS

Continuant la intensa tasca desenvolupada al Marroc, ben aviat començaren a col·laborar, en els treballs arqueològics, altres personalitats i institucions, com el SIP o el Museu d'Alcoi, i amb Alejandro Ramos Folqués, a més de preparar nous projectes des de la Universitat amb l'activa participació dels seus deixebles.

Una de les primeres intervencions, entre el 1957 i el 1966, va ser la de la Punta de l'Illa de Cullera, motivada per la imminent construcció de blocs d'apartaments en el context dels inicis de la destrucció, normalment bastant incontrolada, del litoral valencià. Fou una excavació de salvament, com es diu ara, en col·laboració amb el SIP i amb el seu subdirector, Enric Pla. De salvament en tingué poc,

FIGURA 1. Restes monumentals de les excavacions de la plaça de la Mare de Déu de València (1959-1960). Arxiu SIAM, Ajuntament de València.

perquè les nombroses i ben conservades restes d'un monestir tardoantic foren ràpidament destruïdes (fig. 2), però al mateix temps foren salvades per a la investigació futura, atès que l'acurada documentació dels treballs de Tarradell i Pla ha permès estudiar-les posteriorment i, amb l'ajut dels nombrosos materials mobles, identificar el monestir. A hores d'ara, la Punta de l'Illa és un dels jaciments més ben estudiats i més importants del període tardoantic al País Valencià (Rosselló, 2019).

L'arribada a Alacant, com a director del Museu Arqueològic, d'un dels seus primers i principals deixebles, Enric Llobregat, facilità la seua activitat a la província, des de la prehistòria a la romanitat. Al cap de poc d'arribar, el 1957, ja va començar una campanya al Tossal de Manises, tot i que amb una finalitat didàctica per als alumnes. Posteriorment, el 1965 i el 1966, amb la col·laboració de l'esmentat Llobregat, en va fer dues més, ara en un ambient inquietant pel perill que pesava sobre el jaciment davant les pressions dels promotors per a urbanitzar el lloc, que estigué a punt de ser destrossat en aquella època però que finalment es va salvar (Llobregat, 1972, 64-65). Els coneguts i reconeguts treballs que ha dut a terme el Museu Arqueològic d'Alacant (MARQ) al jaciment, ara clarament relacionat amb el municipi romà de *Lucentum*, són una prova de la seua importància (Olcina, 2009).

També amb relació als jaciments costaners en perill, cal esmentar les seues excavacions de l'aleshores considerat poblat ibèric del Tossal de la Cala de Benidorm, que va ser objecte d'un article molt posterior (Tarradell, 1985). Tal vegada fou la seua primera excavació en terres valencianes el mateix

FIGURA 2. Miquel Tarradell junt amb un dels murs del monestir de l'Illa de Cullera. Arxiu del Museu de Prehistòria de València, Diputació Provincial.

any de la seua arribada, el 1956. La incloem ací perquè ara s'ha interpretat com un assentament relacionat amb el control del litoral a les guerres de Sertori, cosa que explicaria l'abundància d'importacions tant de vaixel·la i àmfores com de ceràmica de cuina (Sala *et al.*, 2014). A la inversa, el Tossal de Sant Miquel de Lliria, a hores d'ara un dels jaciments més representatius del món ibèric, en concret del final del període ibèric ple, el va datar a final de l'any 76 aC perquè es relacionava amb la ciutat de *Lauro* que Sertori va destruir. Era l'indret prototípic del període ibèric tardà, contemporani de l'etapa romana republicana (Tarradell, 1961). Excavacions posteriors al mateix jaciment i en els seus voltants, amb materials ben contextualitzats i semblants als de Sant Miquel, corregiren les dates. Avui el seu abandó i destrucció es data en el pas del segle III al II aC (Bonet *et al.*, 2002).

Les excavacions al jaciment de la Serreta (Alcoi, Penàguila) el 1968 serviren per a relacionar arqueològicament la seua fi amb les destruccions de la segona guerra Púnica i la conquesta romana, episodis constatats en alguns jaciments ibèrics destruïts en el pas del segle III al II aC (Tarradell, 1961, 1968).

L'any 1966, la Universitat de València excavà a la part septentrional de la plaça de la Reina, ben a prop de la porta barroca de la Catedral de València (fig. 3), aprofitant (és un dir) el projecte de construcció d'un gran aparcament soterrani que anava a remoure una bona porció del subsol de la ciutat històrica (Tarradell, 1969). Aquesta va ser l'única intervenció arqueològica preventiva que es va fer

abans del que deu haver estat la major destrossa de patrimoni arqueològic de la ciutat de València. Com que amb aquesta mateixa commemoració s'ha fet una revisió específica de la memòria, inèdita, elaborada per Tarradell i els seus col·laboradors, a penes en farem un mínim comentari.

Això va ser la primera excavació científica a *Valentia*, en la qual l'estratigrafia estigué en primer lloc. Malauradament, al contrari que en les anteriors de la plaça de la Mare de Déu, els nivells d'època romana estaven gairebé orfes d'estructures, tret de la base d'alguns murs, a penes conservats, de fase republicana, de la qual es trobaren materials abundants. Ben aviat es donaren a conèixer les ceràmiques de vernís negre aparegudes, que semblaven representatives del moment fundacional i que es van posar en relació amb les d'altres llocs que se suposaven, erròniament, coetanis, com *Pollentia* i *Albintimilium*. En tot cas, les conclusions establertes en el seu moment serien vàlides, perquè es va determinar que als tres jaciments manca un nivell que proporcione exclusivament campaniana A, que hi apareix però amb formes de cronologia avançada i sempre barrejada amb la B, representada per totes les formes, i aquestes

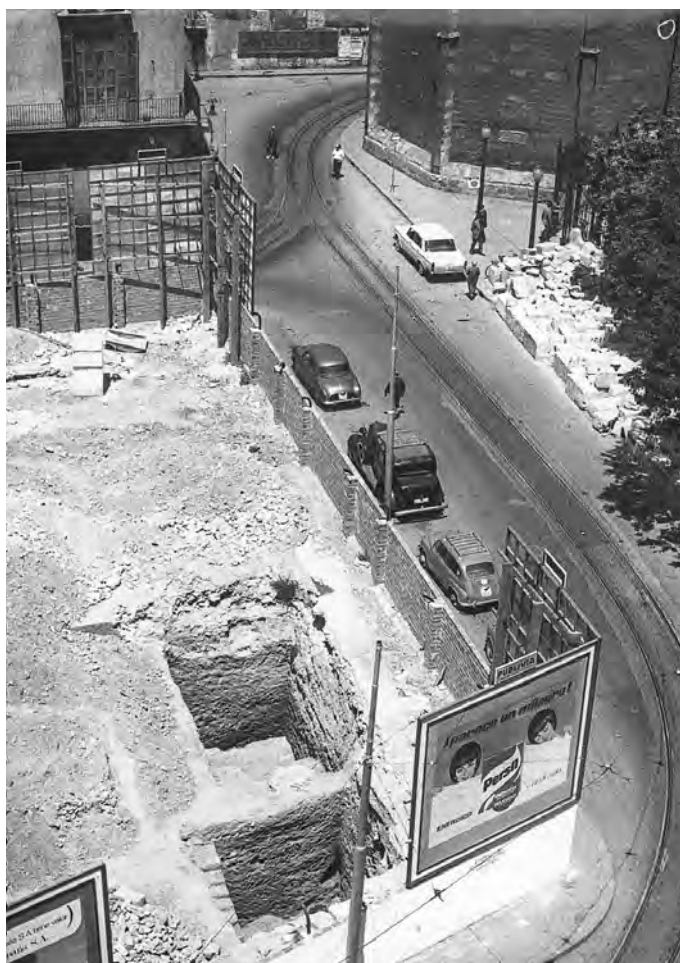

FIGURA 3. Vista general de les excavacions de la plaça de la Reina de València (1966). Arxiu SIAM, Ajuntament de València.

dades estarien a favor de la datació de Livi per a la fundació de *Valentia* (Martín, 1974), com després es va demostrar gràcies a l'excavació de molts contextos fundacionals (Ribera, Marín, 2003).

Com exposarem amb més extensió en la monografia sobre aquesta excavació, l'explicació de l'absència de troballes immobles d'època romana caldria relacionar-la amb la ubicació de l'excavació, que es troba tot just ben a prop dels límits de l'antiga *Valentia*, la qual cosa deixa, tant per a l'etapa republicana com per a les imperial i tardoantiga, dues opcions urbanístiques: que es trobava extramurs o intramurs, però en tot cas sempre al voltant i a prop de la muralla, que s'ha calculat que aniria sols un poc més cap al sud de l'excavació de Tarradell (Ribera, 1998b).

La majoria de les excavacions d'època romana, al contrari que les dels períodes anteriors, van estar molt relacionades i condicionades per obres previstes que, en la major part dels casos excepte al Tossal de Manises, destruïren les restes, de les quals de vegades sols ens ha quedat el llegat de la documentació generada per aquestes excavacions.

LA INVESTIGACIÓ

Però l'herència principal que Miquel Tarradell ens ha deixat han estat els estudis i publicacions, que capgiraren una situació de la investigació inicialment molt lamentable. Atès que la civilització romana va ésser principalment urbana, no cal estranyar-se que el focus principal girara entorn de les ciutats, amb plantejaments generals (Tarradell, 1965, 1976, 1978, 1981) o monogràfics, com els de *Valentia* (Tarradell, 1962a, 1962b) i *Lucentum* (Tarradell, Martín, 1970).

La major part de les altres ciutats romanes valencianes també foren objecte de la seua atenció, tot i que més indirectament. Així, el primer recull arqueològic seriós referent al municipi d'*Edeta* va anar a càrrec de dues de les seues primeres deixebles (Martín, Gil-Masarell, 1971). Una d'elles va dedicar la tesi de llicenciatura a la terra sigil·lada de *Saguntum* (Martín, 1963), i després la tesi doctoral a l'estudi monogràfic de *Dianium* (Martín, 1970). Sota la seua direcció també es va fer una altra tesi doctoral, sobre *Ilici* (Ramos Fernández, 1975). Sols *Lesera* i *Saetabis* no tingueren un tractament específic.

Destaquem els estats de la qüestió de les ciutats romanes de *Valentia* i *Lucentum*, especialment els de la primera (Tarradell, 1962a), encara necessaris referents per a la investigació actual. A l'arribada de Tarradell, els trets especials de *Valentia*, amb una localització que pràcticament ningú qüestionava, excepte els aferrissats defensors de la seua ubicació lusitana, i la seua complicada evolució ja havien fet que fora bastant esmentada pels investigadors de l'antiguitat, tant si eren historiadors com arqueòlegs, ja foren locals, nacionals o estrangers. El mateix fet de ser una fundació republicana ja explica, *per se*, el seu interès. L'episodi fundacional és el que més controvèrsies comportava, des de la data d'aquesta fundació fins a l'origen i evolució dels primers habitants. L'epigrafia ja havia plantejat problemes, com el de «*Valentini Veterani et Veteres*», que configura un altre dels trets originals de la ciutat: l'evidència d'una doble comunitat de ciutadans a causa de l'arribada, en moments distints, de dos contingents de pobladors. Les emissions monetàries, del més pur estil romà, datades al període inicial, comporten un altre dels elements específics i exclusius de la *Valentia* tardorepublicana.

Amb aquests ingredients (fonts escrites breus i confuses, epigrafia peculiar i encunyacions monetàries originals), a més d'una arqueologia a penes incipient, una àmplia nòmina d'investigadors havia intentat esbrinar la fosca situació de partida. La inseguretad de les dades queda ben palesa en les diverses, o contradictòries, teories emeses fins a eixe moment per a intentar aclarir la complexa problemàtica de *Valentia*. Atès el «puzle» existent, i la llarga relació de teories i autors que s'havien dedicat al

tema amb més o menys fonaments científics, la manera d'abordar la solució de la problemàtica va ser recórrer a l'existent realitat arqueològica de *Valentia*, que no era molta, i, principalment, promocionar aquesta realitat i iniciar l'aplicació de l'arqueologia científica.

A favor va jugar, entre altres coses, l'avinentesa que l'any 1962 la ciutat complia dos mil cent anys, si es donava crèdit al text de T. Livi, quelcom que no era precisament unànime entre els cercles «culturals» de València. Tanmateix, eixe any va ser un punt d'inflexió a l'alça tocant a la qualitat i la quantitat de la investigació arqueològica de *Valentia*. Tot i que es va intentar celebrar el bimil·lenari i el centenari de la fundació a tots els nivells, la idea no quallà davant els que opinaven que la ciutat tenia arrels més antigues, com l'esmentada *Tyris* ibèrica. Malgrat tot, des de la Universitat i l'Ateneu Mercantil es feren actes acadèmics i publicacions, motiu més que suficient per a fixar en aquesta data l'inici d'una nova etapa en la investigació promoguda, naturalment, per Miquel Tarradell.

Per damunt de tot, destaca la primera síntesi eminentment arqueològica i científica de *Valentia* (Tarradell, 1962a), en gran part vigent a l'actualitat. De *Tyris*, encara acceptada aleshores per l'erudició local, es deixà ben clara l'opinió contrària en valorar el text d'Aviè com una obra poètica del segle iv dC, de finalitat estètica més que no pas científica, en què importaria més la mètrica que la fidelitat descriptiva. També retrau el fet que el poema és la sola referència de *Tyris*, que ja no torna a aparèixer en cap altre autor antic, com s'esdevé així mateix amb altres dels topònims que són exclusius de l'*Ora Maritima*. A més, quan va fer parlar les dades arqueològiques, la qüestió es va aclarir definitivament al provar-se que no hi ha nivells anteriors al segle ii aC i confirmar-se així les suposicions anteriors de Fletcher, gran coneixedor del món ibèric (Fletcher, 1953, 1962a, 1962b). El seguiment de les grans excavacions de la plaça de la Mare de Déu li serviren, entre altres coses, per a demostrar la inexistència de *Tyris*, almenys en l'àmbit de la investigació científica.

La fundació de *Valentia*, doncs, la va relacionar amb T. Livi basant-se en el fet que als nivells inferiors apareixien juntes les campanianes A i B. Va incidir en la identificació de la *Valentia* de Livi amb València davant d'altres de sinònimes a l'occident de la Península, amb topònims que no van més enllà del període medieval. Les troballes epigràfiques i numismàtiques i els itineraris de les vies basten per a demostrar que existia una *Valentia* on ara hi ha València, que, a més, va començar vers la segona meitat del segle ii aC segons demostra l'arqueologia. Pensava que els primers habitants devien ser els lusitans en acceptar que T. Livi, Appià i Diodor devien referir-se al mateix fet (Tarradell, 1962). Fletcher (1963), en canvi, a partir de les troballes arqueològiques i la numismàtica, pensava que foren romans els primers pobladors, atès l'ambient poc indígena de les restes, com després s'ha comprovat. A l'expressió del text de Livi «*sub Viriatho militaverant*» Fletcher li atribueix un caràcter temporal: en temps de Viriat, com sembla cada cop més evident.

Seguint la proposta de Tarradell referent als «*Valentini veterani et veteres*», interpretava que aquests devien ser descendents dels lusitans i els *veterani* llicenciats romans que arribarien quan la ciutat assolí la categoria de colònia.

Reconstruí el que devien ser els límits de la ciutat, que pensava que no devia tenir un gran recinte en l'etapa republicana, i, sobre la base de la distribució de les escasses troballes conegudes, era partidari d'un nucli reduït als voltants de la Seu i que estaria al centre d'una illa o península fluvial (fig. 4). El Fòrum el situava encertadament a prop de la Basílica dels Desemparats i la Seu. El carrer dels Cavallers podria correspondre al *decumanus*, com s'ha comprovat a les excavacions de l'Almoïna. Per finalitzar, plantejava els problemes que restaven per resoldre, com la data del rang colonial, encara en discussió, i atribuïa als romans l'inici del regadiu a l'Horta de València, que tradicionalment es considerava obra dels àrabs (Tarradell, 1962a) i que encara avui és un tema de debat.

Aquesta síntesi marca clarament el pas d'una època en la qual les troballes arqueològiques havien estat menyspreades, a una altra en què l'arqueologia esdevé essencial per a anar eixint del carreró sense sortida en què estava convertint-se la investigació sobre la València romana (Ribera, 1998b).

Al mateix temps, en el llibre que donà inici a la ja llarga trajectòria de la revista *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* aparegueren més estudis referents a distints aspectes del mateix tema, la ciutat de *Valentia*. Així, Llobregat (1962), uns dels seus primers deixebles, donava una visió general sobre el poblament de l'Horta i els seus voltants en els moments anteriors a la fundació de la ciutat. Pla (1962), en un article totalment vigent a dia d'avui, presentà la imatge de la fundació de València segons els cronistes antics del regne de València. En aquest mateix volum es troba també el primer estudi sobre materials arqueològics de *Valentia*, els de les excavacions del Palau de la Generalitat del 1940. La possibilitat de conèixer les ceràmiques ja va ser un gran avenç, atesa la quasi total absència d'informació similar, feta excepció de la poca que dona a conèixer Roda (1955) (Martín, 1962).

L'Ateneu Mercantil també es va sumar als actes dels dos mil cent anys de la fundació de la ciutat mitjançant un cicle de conferències, que poc després foren publicades. Junt amb la ja esmentada tasca editorial del Laboratori d'Arqueologia, foren els únics fets que tingueren lloc per a commemorar l'esdeveniment. Hi participaren P. Beltran (1962), que repassà les fonts de la fundació i que també era partidari dels lusitans com a primers pobladors i de negar l'existència d'un assentament anterior;

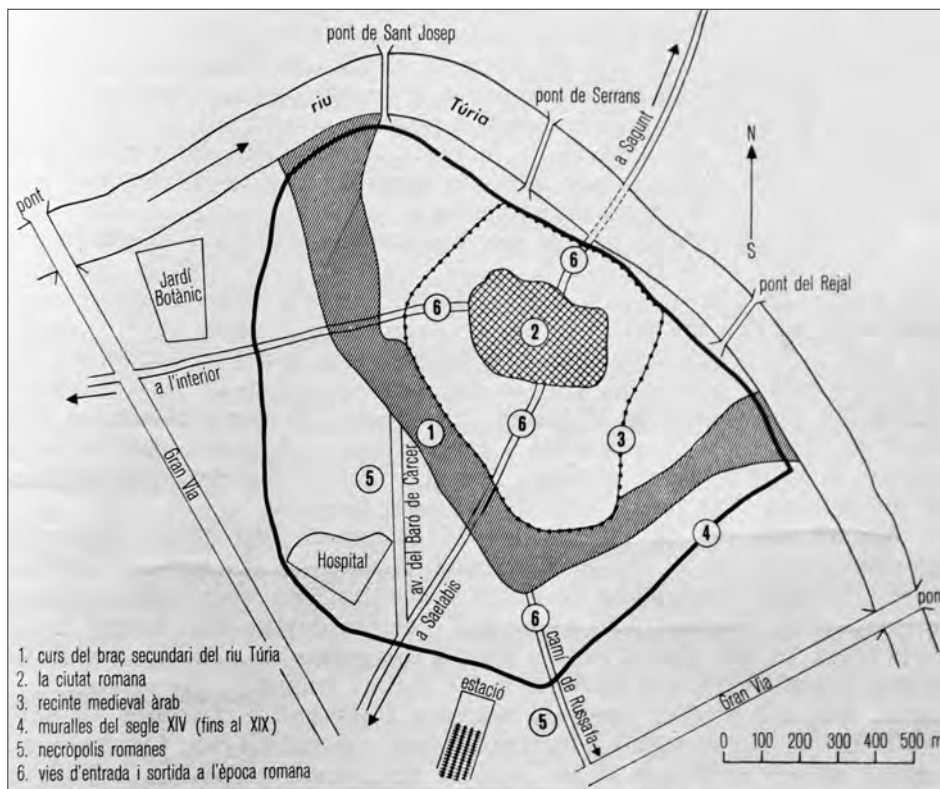

FIGURA 4. Reconstrucció de *Valentia* romana (Tarradell, 1965).

D. Fletcher (1962*b*), que tornà a mostrar els seus dubtes referents a l'origen preromà de València, al contrari que N. P. Gómez Serrano, que mai rebutjà la possibilitat d'un origen anterior (Gómez Serrano, 1962). Miquel Tarradell (1962*b*) no podia deixar de col·laborar mitjançant una breu recopilació de dades arqueològiques que permeten confirmar el que diuen les fonts escrites.

A partir del 1970, la gairebé simultània marxa de València de Tarradell i de la seua deixeble que es dedicava al món romà, Gabriela Martín, provocà que pràcticament no tinguera continuïtat la tasca iniciada per ambdós en l'arqueologia romana de *Valentia* i altres jaciments valencians. A més a més, com un retorn als pretèrits temps científics, cal considerar la posterior publicació sobre la ciutat romana de *Valentia*: la voluminosa i, al mateix temps, fantasiosa obra d'Esteve (1978), publicada per la mateixa Universitat de València. Aquesta obra almenys provocà ràpides i sanes reaccions de Vicenç Rosselló (1980) mitjançant un acurat i documentat estat de la qüestió, basat en bona part en els estudis de Tarradell i el seu equip. I, per això mateix, Tarradell no és força coincident amb les peculiars hipòtesis d'Esteve, que el temps i l'arqueologia han deixat en evidència (Ribera, 1998*b*).

Un canvi substancial en el futur de la investigació de l'arqueologia de la ciutat de València va succeir el 1981 amb la reactivació de l'antic SIAM, desaparegut *de facto* el 1973, i l'inici d'una actuació arqueològica sistemàtica (Ribera, 1998*a*), que, gràcies a la tasca del professor Tarradell, no partí de zero a l'hora de començar a investigar, sinó que disposava d'un acurat estat de la qüestió que, en gran part, encara és vàlid.

La *Lucentvm* romana també va merèixer la seua atenció. En aquest cas, però, la problemàtica era diferent. El principal tema de debat era ubicar una ciutat que els geògrafs romans més rellevants, Pomponi Mela i Plini, i el grec Ptolemeu anomenaven *Lucentum*, sense, però, donar més informació a banda de la seua categoria municipal. El candidat tradicional havien estat les ruïnes conegudes des de feia segles al lloc anomenat el Tossal de Manises, qualificatiu que fa referència a l'abundància de ceràmiques (manisets). El lloc havia estat excavat (a vegades simplement exhumat) en diverses ocasions abans de l'arribada de Tarradell, i ell mateix, amb Enric Llobregat, hi havia fet algunes trinxeres. El lloc, situat a la vora de la mar, era especialment apetitós per als constructors de la que ara s'anomena primera etapa de destrucció del litoral, i faltà ben poc perquè fora destruït per alçar grans blocs d'apartaments, com els que ara el rodegen i l'han convertit en una mena d'illa entre grans torres modernes, que el superen en altura tot i estar en un tossal.

El cas és que per aquells temps va sorgir una segona alternativa per a ubicar *Lucentum* a partir dels manuscrits de les darreries del segle XIX, elaborats per Manuel Rico sobre unes troballes arqueològiques que tingueren lloc a la partida coneguda amb el suggeridor nom dels Antigons, al barri de Benalua de la ciutat d'Alacant. A la documentació, tot i que els plànols eren molt esquemàtics, era fàcil reconèixer les estructures antigues d'unes probables termes i d'una factoria de peix. També era possible catalogar sense problema les nombroses ceràmiques, així mateix dibuixades, principalment àmfores i vaixel·la de taula, a més d'altres produccions de terrissa i vidre (fig. 5). Cal deixar constància que per aquells temps no es coneixia bé el material arqueològic posterior al segle IV dC, que era la centúria en què a la part occidental de l'Imperi romà s'aturaven pràcticament les datacions de totes les ceràmiques, a més de l'extrema escassetat de les monedes posteriors.

Mitjançant aquestes dades, Tarradell i Martín (1970) proposaren traslladar des del Tossal de Manises a Benalua la ciutat de *Lucentum*, que, a més, segons els seus càlculs deia haver estat una gran *urbs* d'unes 30 hectàrees, davant les 3,5 del Tossal de Manises. Venint de tan autoritzades personalitats, la teoria va ser generalment acceptada (Olcina, 2009, 26). Però l'arqueologia té aquestes coses, i moltes teories brillants i aparentment sòlides se'n van en orris quan els mateixos avenços de la investigació

fan veure una altra realitat, tot i que aquesta estava ben a la vista, com va passar en aquest cas. Els avenços en el coneixement de les ceràmiques tardoantigues, que ara sabem que arriben fins al segle VII, palesaren que la gran majoria de les trobades als Antigons eren del segle V i VI. A més a més, noves excavacions a Benalua tragueren a la llum interessants instal·lacions productives d'aquelles èpoques tardanes, però pràcticament res de la fase romana anterior (Ronda, Sala, 2000). Al mateix temps, les noves excavacions al Tossal, amb la troballa del Fòrum i la reconstrucció de l'evolució urbanística, i l'estudi de les campanyes antigues, a més d'alguna troballa epigràfica, han tancat la qüestió amb la tornada de *Lucentum* al Tossal (fig. 6).

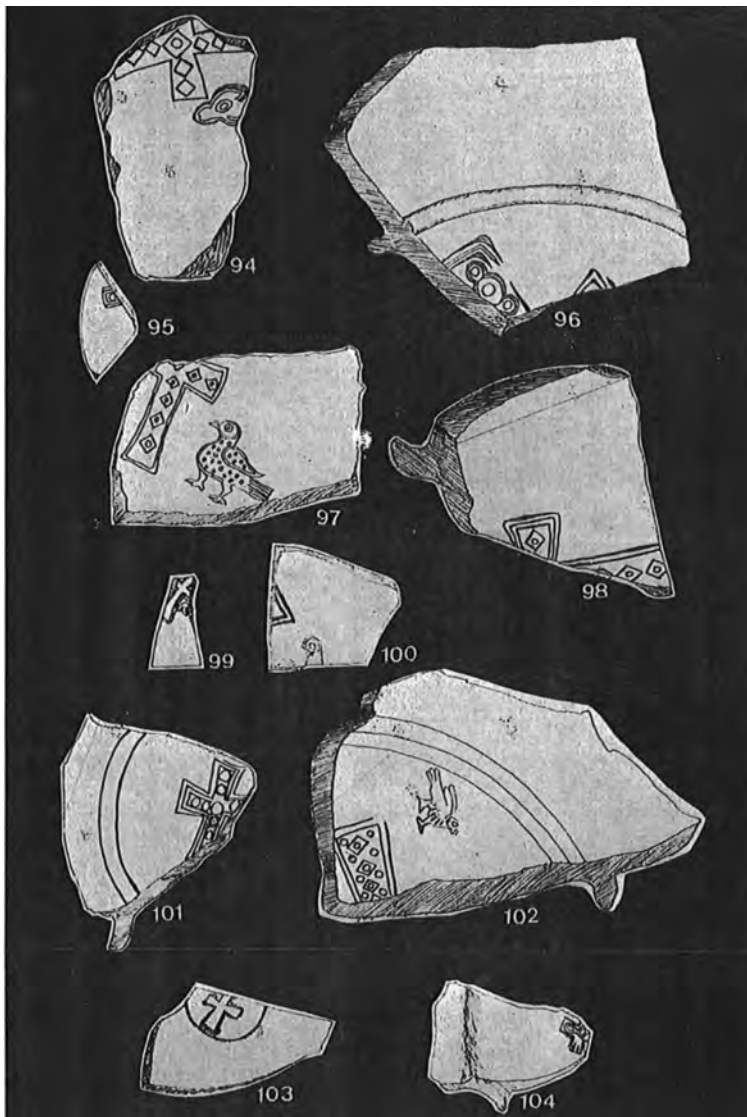

FIGURA 5. Ceràmica tardoantiga dels Antigons (Alacant) segons un manuscrit de Manuel Rico (Tarradell, Martín, 1970).

FIGURA 6. Vista general de les excavacions del Tossal de Manises (Alacant). Arxiu MARQ, Diputació Provincial d'Alacant.

Curiosament, a hores d'ara, el mateix debat continua però per al període tardoantic. La *Lucentum* romana del Tossal de Manises va desaparèixer al segle III dC, però pels seus voltants s'han trobat restes disperses de l'època tardoantiga que arriben al segle VII, com les lloses sepulcral d'una tomba monumental visigoda. Al *Pacte de Teodomir* del 713 apareix la ciutat de *Laqant*, òbviament la successora de *Lucentum*, de la qual es discuteix la ubicació. Gairebé el mateix debat, doncs, continua d'alguna manera (Olcina *et al.* 2014).

Un altre treball digne d'esment és el que va dedicar a la troballa d'un mil·liari a Xilxes, a partir del qual va desenvolupar un dels seus habituals, brillants i útils estats de la qüestió dedicat a les vies romanes al territori valencià (Tarradell, 1973).

En un àmbit molt més general, en el temps de la seua arribada a València també centrà la seua atenció en el sempre controvertit tema de la crisi del segle III, al qual dedicà uns quants articles en un curt període (Tarradell, 1958). És un tema que ha tingut una trajectòria fluctuant en la investigació, del qual tal vegada s'ha exagerat la importància i que alhora s'ha menyspreat (Arce, 1982, 17). Com passa moltes vegades, les troballes arqueològiques posteriors han servit per a donar fe de l'existència d'un moment convulsiu i, en part, destructiu a les terres valencianes (Ribera, Salavert, 2005).

EPÍLEG: LA CONTINUÏTAT

L'esmentat trasllat de Gabriela Martín va suposar que la marxa de Tarradell repercutís negativament en les investigacions del món romà del País Valencià a partir del 1970. Tanmateix, altres dels seus deixebles continuaren treballant sobre aquest període. Fou el cas de l'epigrafista Gerardo Pereira, que va fer la primera recopilació de les inscripcions romanes de *Valentia* i reprengué la qüestió dels *Valentini veterani et veteres* (Pereira, 1979). Enric Llobregat, des del Museu d'Alacant, va prendre el relleu durant diverses dècades a l'hora d'actualitzar l'estat de la qüestió, tant en l'àmbit general de l'època romana (Llobregat, 1980), com sobre temes concretes que ja havia tractat Tarradell, com les vies romanes, per exemple (Llobregat, 1983).

També cal destacar especialment Carmen Aranegui que, de mica en mica, engegà la investigació d'un dels jaciments romans més importants del País Valencià i, sense dubte, el més famós, *Saguntum*, del qual no cal separar el port, el Grau Vell (Aranegui, 2004).

A més de la tasca d'aquests deixebles directes, que es consideren els seus fills acadèmics, també caldria esmentar el que han fet els deixebles dels deixebles, els que serien els seus nets acadèmics, que ens considerem seguidors indirectes de la petjada que va deixar la seua trajectòria a València, no sols durant el nostre període formatiu, sinó també als inicis de la nostra tasca professional i investigadora, perquè tinguérem la gran sort de comptar amb un camí ja iniciat.

BIBLIOGRAFIA

- ARANEGUI, Carmen (2004). *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*. Bellaterra Arqueologia. Barcelona.
- ARASA, Ferran (2013). «La colección perdida. El Museo de Antigüedades del Palacio Arzobispal de Valencia». *Memoria y significado: uso y recepción de los vestigios del pasado*. València, p. 161-186 (Cuadernos Ars Longa, 3).
- ARCE, Javier (1982). *El último siglo de la España romana: 284-409*. Madrid (Alianza Universidad. 347).
- BELTRAN, Pio (1962). «Lo que dicen las lápidas y las monedas valencianas en relación con la ciudad y sus orígenes». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicacions de l'Ateneu Mercantil de València, p. 59-116.
- BOLUFER, Joaquim (1984). *Excavacions en la Plaça de la Mare de Déu. 1959-1960*. Beca de divulgació de fons arqueològics municipals, exemplar mecanografiat. València.
- BONET, Helena; MATA, Consuelo *et al.* (2002). *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*. València (Trabajos Varios del SIP, 99).
- ESTEVE, José (1978). *Valencia, fundación romana*. València: Universitat de València.
- FLETCHER, Domingo (1953). «La Tyrís ibérica y la Valentia romana». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. Castelló, núm. XXIX, p. 291-300.
- FLETCHER, Domingo (1962a). «Problemas de la Tyrís ibérica y la Valentia romana». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicaciones del Ateneu Mercantil, p. 43-58.
- FLETCHER, Domingo (1962b). «Algunas consideraciones sobre el nombre de Tyrís». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 53-59.
- FLETCHER, Domingo (1963). «Consideraciones sobre la fundación de Valencia». *Archivo de Prehistoria Levantina*. València, núm. X, p. 193-206.

- GÓMEZ, Nicolau Primitiu (1932). «D'arqueologia. Excavacions de València amb motiu dels seus canterellat i eixamples ara de bell nou portats a la fi». *Annals del Centre de Cultura Valenciana*. València.
- GÓMEZ, Nicolau Primitiu (1962). «Tyris, Valentia, Brutobria». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicacions de l'Ateneo Mercantil de Valencia, p. 117-129.
- LLOBREGAT, Enric (1962). «Los precedentes y el ambiente comarcal de la "Valentia" romana». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 35-51.
- LLOBREGAT, Enric (1972). *La Contestania Ibérica*. Instituto de Estudios Alicantinos. Alacant.
- LLOBREGAT, Enric (1980). «Las tierras valencianas hasta el final del Principado de Augusto». *Nuestra Historia*. València, vol. 2, p. 47-76.
- LLOBREGAT, Enric (1983). «Relectura del Ravenate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano». *Lucentum* II. Alacant, p. 225-242.
- MARTÍN, Gabriela (1962). «Estudio de los materiales arqueológicos hallados en el subsuelo del palacio de la Generalidad de Valencia». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 89-109.
- MARTÍN, Gabriela (1963). «La terra sigillata en Sagunto (avance preliminar)». A: *VI Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 367-374.
- MARTÍN, Gabriela (1970). *Dianium. Arqueología romana de Denia*. València: Instituto de Estudios Romanos, Diputació Provincial de València.
- MARTÍN, Gabriela (1974). «Cerámica campaniense de Valentia, Pollentia y Albintimilium». A: *VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona, p. 321-358.
- MARTÍN, Gabriela; GIL-MASCARELL, Milagros (1971). «La romanización en el campo de Llíria». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, 7.
- OLCINA, Manuel (ed.) (2009). *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante)*. *Arqueología e historia*. Alacant: MARQ.
- OLCINA, Manuel; GUILABERT, Antonio; TENDERO, Eva (2014). «El municipi de Lucentum». A: *Ciudades romanas valencianas*. Alacant: MARQ, p. 200-216.
- PEREIRA, Gerardo (1979). *Inscripciones romanas de Valentia*. València (Trabajos Varios del SIP, 64).
- PLÀ, Enric (1962). «Los cronistas de Valencia y la fundación de la ciudad». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 61-88.
- RAMOS, Rafael (1975). *La ciudad romana de Illici*. Alacant: Instituto de Estudios Alicantinos.
- RIBERA, Albert (1989). «Darrereres investigacions sobre la ciutat romano-visigoda de Valentia (València)». *Tribuna d'Arqueologia*. 1988-1989. Barcelona, p. 71-78.
- RIBERA, Albert (ed.) (1998a). *50 años de viaje arqueológico en Valencia*. València: Ajuntament de València (Grandes Temas arqueológicos, 1).
- RIBERA, Albert (1998b). *La fundació de València. La ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I aC.)*. València: Estudis Universitaris, 71.
- RIBERA, Albert; MARÍN, Carmen (2003). «Las importaciones itálicas del nivel de fundación (138 aC.) de la ciudad romana de Valentia». *Rei Cretariae Romanae Fautores Acta*. Bonn, núm. 38, p. 287-294.
- RIBERA, Albert; SALAVERT, Juan V. (2005). «El depósito monetar del siglo III de las excavaciones de la calle Roc Chabàs de Valencia». A: *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. València, p. 141-154 (Grandes Temas Arqueológicos, 4).
- RODA, Salvador (1955). *Aportación al estudio de la arqueología valenciana*. València: Publicaciones del Archivo Municipal.

- RONDA, Ana; SALA, Feliciano (2000). «El asentamiento tardorromano del barrio de Benalúa (Alicante): las actuaciones arqueológicas de 1989». A: *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*. Alacant, p. 443-458.
- ROSSELLÓ, Miquel (2019). «El Monestir de Punta de l'Illa de Cullera (València)». A: *El temps dels visigots al territori de València*. València: Museu de Prehistòria de València, p. 221-229.
- ROSSELLÓ, Vicenç (1980). «L'empremta romana a la ciutat de València». *L'Espill* 5. València, p. 25-53.
- SALA, Feliciano; MORATALLA, Jesús; ABAD, Lorenzo (2014). «Los fortines de la costa septentrional alicantina: una red de vigilancia de la navegación». A: *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alacant, p. 79-90.
- TARRADELL, Miquel (1958). «La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales». *I Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 263-275.
- TARRADELL, Miquel (1961). «Ensayo estratigráfico comparado y de la cronología de los poblados ibéricos valencianos». *Saitabi* XI. València, p. 3-20.
- TARRADELL, Miquel (1962a) «Valencia, ciudad romana: estado actual de los problemas». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 5-34.
- TARRADELL, Miquel (1962b). «La fundación de Valencia». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicacions de l'Ateneu Mercantil, p. 131-144.
- TARRADELL, Miquel (1965). «Prehistoria i Antiquitat». A: *Història del País Valencià*. Barcelona. Edicions 62, p. 17-206.
- TARRADELL, Miquel (1968). «Grafito greco-ibérico de la comarca de Alcoy sobre campaniense A». *Rivista di Studi Liguri*. Bordighera, vol. XXXIV, núm. 1-2, p. 355-362.
- TARRADELL, Miquel (1969). «Noticia de las recientes excavaciones de la Universidad de Valencia». *X Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 186-194.
- TARRADELL, Miquel (1973). «Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 9, p. 89-98.
- TARRADELL, Miquel (1976). «Las ciudades romanas en el Este de Hispania». A: *Symposium de Ciudades Augusteas*. Saragossa, p. 289-313.
- TARRADELL, Miquel (1978). *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Barcelona, Reial Acadèmia de les Bones Lletres.
- TARRADELL, Miquel (1981). «Les ciutats romanes del País Valencià, base de l'actual estructura urbana». *I Congrés d'Història del País Valencià*. València, p. 313-316.
- TARRADELL, Miquel (1985). «El poblament ibèric del Tossal de la Cala de Benidorm. Notes d'excavació». *Fonaments*. Barcelona, núm. 5, p. 113-128.
- TARRADELL, Miquel; MARTÍN, Gabriela (1970). «Els Antigons-Lucentum. Una ciutat romana en el casco urbano de Alicante». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 10. València.